

KYO MACLEAR

6+

VIRGI- NIJA VOLK

PEDAGOŠKA GRADIVA

PRIPRAVILA ANA DUŠA

LUTKOVNO GLEDALIŠČE LJUBLJANA

KREKOV TRG 2, 1000 LJUBLJANA

T 01 3000 982 / 080 20 04

E BLAGAJNA@LGL.SI

WWW.LGL.SI

VSEBINA

1 / PREDSTAVA

- 01 KOLOFON
- 01 AVTORJI IN USTVARJALCI
- 02 LITERARNA PREDLOGA

2 / TEME

- 04 DEPRESIJA
- 05 BREDA JELEN SOBOČAN IN METKA KALIŠNIK ŠAVLI: ČLOVEŠKI MOŽGANI
- 09 VIRGINIA WOOLF
- 10 VOLK V PRAVLJICAH
- 11 UMETNOST KOT HVALNICA ŽIVLJENJU

3 / SENCE V UMETNOSTI

- 12 GLEDALIŠČE
- 14 FOTOGRAFIJA
- 14 SLIKARSTVO

4 / PREDLOGI

- 15 ŽALOST IN DEPRESIJA
- 16 SENČNO GLEDALIŠČE

5 / NADALJNJA PRIPOROČILA

- 18 SLIKANICE (IDA MLAKAR)
- 19 STROKOVNA LITERATURA (BREDA JELEN SOBOČAN IN METKA KALIŠNIK ŠAVLI)

Spletne povezave na dodatne vsebine na internetu so v dokumentu označene s črtkano črto. Povezave delujejo, če dokument odprete v Adobeovem Acrobat Readerju.

1 / PREDSTAVA

KOLOFON

VIRGINIJA VOLK / SENČNA PREDSTAVA

AVTOR PRIREDBE, REŽISER IN SCENOGRAF **FABRIZIO MONTECCHI**

PREVAJALKA **VERONIKA SIMONITI**

AVTORICA LIKOVNE PODOBE (PO MOTIVIH ISABELLE ARSENAULT)

FEDERICA FERRARI

AVTOR GLASBE **MITJA VRHOVNIK SMREKAR**

AVTORICA SONGOV **ANJA GOLOB**

LEKTORICA **IRENA ANDROJNA MENCINGER**

OBLIKOVANJE SVETLOBE **MAŠA AVSEC**

ASISTENTKA **KATJA GOREČAN** (AGRFT, DRAMATURGIJA)

IGRATA

MARTINA MAURIČ LAZAR

MAJA KUNŠIČ

AVTORJI IN USTVARJALCI

Italijanski režiser in scenograf **Fabrizio Montecchi** je eden največjih mojstrov gledališča senc, ki s svetovno znanimi predstavami Teatra Gioco Vita iz Italije že vrsto let odkriva in razvija senčno gledališče, poznan pa je tudi kot pomemben avtor gledališča za otroke in mlade. V LGL je režiral uspešno, večkrat nagrajeno in tako pri otrocih kot odraslih izjemno dobro sprejeto uprizoritev *Račka*, *Smrt in tulipan*. V Italiji je sodeloval z gledališkimi hišami, kot so milanska Scala, beneški La Fenice, veronska Arena in rimsko Operno gledališče, dejaven pa je tudi drugod po Evropi, kjer je predstave ustvarjal za Dockteatern Tittut (Švedska), Huriaruuth Dance Company (Finska); Théâtre du Tilleul (Belgija); Children's Theatre Company (ZDA), Visible Fictions (Škotska) in BTL (Poljska). Posveča se tudi pedagoškemu delu s področja senčnega gledališča.

»Ob stiku z otroki vsak od nas spremeni register. Izbira drugačne besede. Vsi, ki se ukvarjamo z gledališčem za otroke, moramo najti drugačen register, pri tem pa ne smemo žrtvovati svoje poetike, svojih misli in zamisli. Ne smemo si postavljati

omejitev, kadar govorimo z otroki. Predvsem pa ne smemo misliti, da govorimo o stvareh, ki nas ne zanimajo. Vedno moramo biti vpleteni in se zavedati, da je odnos do stvari, o katerih govorimo, pomemben za oboje.

Nisem prepričan, da so otroci tako krhki. Otroci že od rojstva želijo rasti. Želimo si postavljati vprašanja in iskati odgovore. Največji filozofi naj bi bili otroci.

Postavljajo vprašanja, na katera filozofi že od nekdaj skušajo odgovoriti. Mi smo krhki, ker nikoli ne vemo, kaj moramo odgovoriti, ali je dobro o nečem govoriti. Krhki so odrasli, ki so nebogljeni ob tako pomembnih vprašanjih.

Otroci so prvi, ki vedo, kdaj resno govoriš o neki temi. So prvi, ki so ti pripravljeni nameniti pozornost, saj želijo odgovore, iščejo jih. To so odgovori, ki jim omogočajo razvoj.

Kakšno vlogo ima gledališče v družbi, ko pa imamo toliko medijev, tehničnih možnosti in jezikov, ki so zelo vplivni? Znova moramo odkriti neposredno komunikacijo z gledalci in razpravljati o pomembnih temah. V gledališču je to še mogoče.«

Posebej za predstavo je nova songa napisala pesnica **Anja Golob** (1976), dobitnica dveh Jenkovih nagrad – za zbirki *Vesa v zgibi* leta 2014 in *Didaskalije k dihanju* leta 2016. Trinajst pesmi iz zbirke *Vesa v zgibi* je bilo prevedenih v nemščino, izšle so pri založbi Hochroth na Dunaju. Leta 2014 je iz načelnih razlogov zavrnila denarni del Jenkove nagrade, s čimer je spodbudila javno debato o financiranju nagrad. Je ena izmed urednic založbe Vige Vage Knjige.

Songa za predstavo je uglasbil **Mitja Vrhovnik Smrekar**, ki je z režiserjem Fabrizioem Montecchiam sodeloval že pri predstavi *Račka, smrt in tulipan*.

LITERARNA PREDLOGA

Predstava *Virginija Volk* temelji na istoimenski slikanici, ki je z izvirnim naslovom *Virginia Wolf* prvič izšla leta 2011 v Kanadi. Avtorica **Kyo Maclear** vsebinsko delno izhaja iz lastnih izkušenj, delno pa črpa iz življenjske zgodbe angleške pisateljice Virginie Woolf, ki je trpela za depresijo, in njene sestre Vanesse, ki ji je bila v oporo in pomoč. Slikanico je ilustrirala Isabelle Arsenault, s katero sta pred tem že ustvarili slikanico *Spork!*. V predstavi se režiser in scenograf Fabrizio Montecchi močno naslanja na knjižne ilustracije, ki že same sugerirajo možnost postavitve v senčnem gledališču, saj ilustratorka gradi na kontrastu črno-belih silhuet in kaotične barvitosti, ki ustreza »popolnemu svetu« v Rožnem parku.

Slikanica je doživela izjemno dober kritiški in bralski odziv. V slovenski jezik jo je prevedla Tina Mahkota, izšla pa je leta 2016 pri založbi Zala.

Režiser Fabrizio Montecchi o knjigi pravi takole: »Virginija Volk je ena najbolj globokih in ganljivih slikanic, kar sem jih prebral. Navdušilo me je pogumno pisanje o temah, o katerih se navadno z otroki ne pogovarjamo in ki jih kot odrasli težko sprejemamo. Čeprav Virginijina bolezen nima imena in je o Vanesini bolečini težko govoriti, pa nas to ne odvezuje, da o nji ne bi govorili. Slikanica se me je močno dotaknila tudi zato, ker umetnosti in domišljiji razločno pripisuje zdravilno in tolažilno moč oziroma sposobnost, da vsaj omili pekočo bolečino čustvenih ran, ki jih vsakdo nosi v sebi. Gre za slavljenje domišljije, ki zna ustvariti 'kraje' za iskanje odgovorov, ki jih je sicer tako težko najti.

Slikanica navdušuje tudi s sporočilom zgodbe, ki izpostavlja, kako pomembna sta dobro počutje in želja po življenju. Po zaslugi Vanesinega ljubečega prizadevanja pridemo iz zgodbe z velikim upanjem. In to je dobrodejno.«

2 / TEME

DEPRESIJA

Pojem *depresija* je v besedišču sodobnega človeka pogost in ne vedno ustrezno uporabljen. Z njim včasih napačno označujemo nekatere druge pojave, kot sta na primer melanholija ali žalost. V slikanici se izraz nikoli ne pojavi, namesto tega je za Virginijino počutje uporabljen izraz *volčje*.

Depresija je pogosta in potencialno nevarna duševna bolezen, ki negativno vpliva na naša občutja, na način, kako razmišljamo in kako ravnamo. Za depresijo vsaj enkrat v življenju zboli šestina vseh ljudi, pogostejša pa je pri ženskah, pri katerih se delež obolelih dvigne na tretjino. Depresija se lahko pojavi kadarkoli v življenju posameznika, navadno pa prvič »udari« v poznih najstniških ali zgodnjih dvajsetih letih. Povzroča občutke žalosti in izgube zanimanja za zunanji svet, vključno s stvarmi, ki prizadeti osebi sicer veliko pomenijo. Depresija je lahko povod za različne čustvene in fizične težave in lahko vpliva na zmožnost dela.

Vsi se v življenju srečujemo s trenutki intenzivne žalosti – na primer ob smrti, ločitvi ali izgubi službe. Ti občutki so naravni odziv na situacijo in se ločijo od depresije, čeprav ji je proces žalovanja, ki je pri vsakem človeku edinstven, včasih lahko podoben. Tako žalost kot depresija lahko na primer povzročita opuščanje vsakodnevnih aktivnosti. A med njima so tudi pomembne razlike:

- V procesu žalovanja občutki bolečine prihajajo v valovih in so pogosto prepleteni z lepimi spomini. Pri depresiji sta razpoloženje in interes (užitek) v obdobju dveh tednov večino časa na nizki ravni.
- V procesu žalovanja navadno ohranimo samozavest. V depresiji so, nasprotno, pogosta občutja ničvrednosti in samozaničevanja.

O depresiji, žalosti in človeških možganih sta ob naši predstavi razmišljali družinski terapevtki Breda Jelen Sobočan in Metka Kališnik Šavli.

BREDA JELEN SOBOČAN IN METKA KALIŠNIK ŠAVLI **ČLOVEŠKI MOŽGANI**

Otrokovi možgani še niso do konca razviti, so nezreli – zato je nezrelo tudi njihovo razmišljanje. Možgani zelo hitro rastejo v prvih mesecih in letih in se potem spreminjajo do konca življenja, obdobje pospešene rasti pa se še enkrat ponovi v času pubertete. Z rastjo se spreminjajo tudi zmožnosti njihovega delovanja. Tvorijo se specifične povezave med posameznimi celicami – kakšne natančno so, je odvisno od posameznikovih izkušenj. Smer razvoja možganov je sicer genetsko določena, dejanski razvoj pa je odvisen predvsem od izkušenj.

Možgani so naš super vrhunski računalnik, ki se v življenju zelo počasi razvija – od 'računala na kroglice' do 'superprocesorja'. Otrok lahko dojame toliko, kolikor mu možgani v danem trenutku razvojno omogočajo. Potrebuje starše, ki poskrbijo, da ni v prehudih telesnih in čustvenih stiskah. Le tako se v njegovih možganih lahko vzpostavijo kakovostne medsebojne povezave. Bolj ko je otroštvo čustveno stabilno, večja je verjetnost, da bo posameznik razvil različne zmožnosti, ki jih možgani omogočajo. Če pa se bo počutil večino časa ogrožen, v stiski, preplašen ali zanemarjen, bodo ostali za vedno aktivni bolj primitivni načini delovanja. Naloga možganov je, da nam omogočijo preživetje. Če je okolje prijetno in varno, bodo zaznali mnogo več in omogočali mnogo bolj bogato doživljanje. Če je otrokov svet poln strahu, žalosti, jeze in skrbi, bo tudi odrasel ostal bolj dojemljiv za črno-belo dojemanje nevarnosti in idealiziranega doživljanja.

ČRNO-BELI OTROŠKI SVET

Takoj ko se otrok rodi, se, še ves nebogljen, znajde sredi kupa zapletenosti. Le dober odnos staršev mu pomaga telesno in kasneje tudi psihološko preživeti in zrasti. Po delčkih spoznava zunanji svet, ki ga postopoma ponotranja. Naročje, v katerem se potolaži in nahrani, se mu zdi kot rajski vrt. Ali pa se mu zdi ves svet črn, hudoben, strašno volčji – ko mu ne gre dobro, ko ga kaj tišči ali boli. Tako črno-belo vidimo svet, dokler odraščamo. Potem to dualnost vtremo v zapletenost in lepoto vsakdanjega življenja. Vsi lahko kdaj, za kratko obdobje, zdrsnemo nazaj v črno-belo razcepljenost. Ob takšnih priložnostih nas prevzame črnogledost.

VOLČJE POČUTJE

Hujše je, ko zdrsnemo še globlje – v brezup, v depresijo. O slednji se zadnje čase vse več govori. A težko si je zares predstavljati, kako je bivati v volčjem svetu melanholije in depresije. Pasje-volčje občutje neobvladljivega, razdražljivost, črnogledost ter temen

svet, v katerem vladata praznina in neoprijemljiva žalost, vodijo v odzivanje drugih. Realnost se postavi na glavo, turobnost narašča, pojavi se nevarnost, da bo človek izgubil stik z ljudmi, ki so mu dragi. Tožba iz porušenega notranjega sveta je kot tuljenje v luno – para ušesa in srce, straši. Depresivni se čuti nerazumljen, sam in zapuščen, zato utihne ... Včasih je nemogoče nahraniti tega notranjega volka, odgnati temo, ostati v stiku.

KAKO JE BITI OB
DEPRESIVNEM
ČLOVEKU?

Težko je biti polno prisoten v odnosu, ko je kdo drug, posebej kdo, ki ga imaš rad, v depresiji. Občutki, ki prevevajo negovalca, so izjemno boleči, polni nemoči, strahu, skrbi. Ostati zraven, se ne umakniti, pomagati bolnemu, da biva, da preživi, zahteva od svojca izredno moč. Za depresivnega išče rešitev: Kam bi poletela? Nobenega konkretnega kraja ni, kamor lahko pobegnemo pred potrlostjo. Rožni park – ta fantazija popolnosti – ni konkretna dežela. V realnosti ne obstaja nič, kar bi bilo popolno!

Priklicati depresivnega v odnos, odpreti zmožnost za novo povezovanje, je edina pot v ozdravitev. Zdravje je, ko 'neko jutro' vidi nepopolnost sveta kot radost, kot resnično lepoto, ne pa kot grožnjo ali napako. Samo v takem, nepopolnem svetu, ki ga napolnjujejo vezi z nepopolnimi ljudmi, ki se imamo brezpogojno radi, najdemo notranjo radost, da se v njem igramo, raziskujemo in ustvarjamo.

OTROCI
DEPRESIVNIH
STARŠEV

Posebej težko je za otroka, če živi z mamo ali očetom, ki je depresiven. Depresivni starši morajo za dobro otroka poiskati strokovno pomoč in se zdraviti. Daljša depresija neizogibno vodi v izgubo stika z otrokom, saj depresivni starši ostanejo potopljeni v svoj temni svet in stika ne morejo vzpostaviti. Še posebej težko je, ker je depresivni oče ali mama povsem preokupiran sam s sabo, zaradi česar »spregleda« otroka in njegove čustvene potrebe. Posledice so zelo traumatične. Manjši ko je otrok, več zmede pušča takšno starševanje v njegovi notranjosti, saj otrok ne more biti skrbnik svojih staršev.

Depresija odraslega prikrajša otroka za njegove osnovne potrebe po varnosti, pripadnosti, za razvoj, za ustrezno samopodobo. Otrok kliče, a ne priključ v prepotrebni odnos. Prikrajšan je za kontakt, ker je na primer njegova mama depresivno poglobljena v svojo bolečino in nima razumevanja za svojega malčka, ga ne gleda, ne spodbuja, se ne odziva nanj ustrezno, temveč je neodzivna ali poudarjeno ranljiva in razburljiva. Spodbud ni pravih, razvoj se zatika, tudi zastane. Otrok najprej kliče z jokom, nato pojokava, postopoma pa se utruji, neha iskati stik, kot da obupa, kot

da zunanji svet zanj ne obstaja več. Obrne se vase. Kasneje ga je težje priklicati v stik. Včasih nam po zelo dolgih letih uspe razkriti stisko, ki je zakopana v mladostniku še iz tistega obdobja, za katero še ni bilo besed in jih pogosto tudi v odraslosti ne najde. Nadomestni negovalci se izmenjavajo ob otroku, a pogosto ne nadomestijo izgube matere, še toliko bolj, ker nemoč in pomanjkanje zdrave življenjske ekspanzivnosti pogosto zajameta vso družino za daljši čas.

KAKO POMAGATI
ČLOVEKU
Z DEPRESIJO

Za svoje ljudi z depresijo je pomembno, da vedo, da samo njihova predanost in ljubezen pogosto nista dovolj. Stara rana je nezaceljena. Zlom grozi. Pomembno je, da tudi sami sprejmejo nepopolnost sveta in odnosov ter poiščejo strokovno pomoč, ko je potrebna. Rožni vrt, to zatočišče zaupanja in ustvarjalnosti, je odnos, ki temelji na ljubezni, sprejemanju drugega, predanosti. Ključ vanj pa je izkušnja najzgodnejše varnosti s starši, iz katere izhaja odpornost proti duševnemu zlomu.

DEPRESIJA
PRI OTROCIH

Znaki depresivnosti pri otrocih se razlikujejo glede na starost otroka, glede na otrokov temperament, glede na to, kako so odrasli iz otrokovega okolja odzivni določen na določen znak, s katerim pridobi zeleno in potrebno pozornost. Vedno najdemo več znakov depresivnosti hkrati, ki se med seboj prepletajo in skupaj dajejo sliko razpoloženske motnje.

Pri otrocih lahko vidimo depresijo kot nekakšen notranji obup nad okoljem, v katerem živijo in ki naj bi bilo varno zavetje, ki jim pomaga rasti in se razvijati. Depresivni otroci redko jokajo! Zunanja slika – se pravi vedenje – je lahko zelo drugačna od notranjih stanj in se lahko kaže tako, da je otrok odklonilen, razdražljiv, jezav, sovražen. Lahko pa je potrt, umaknjen, usiha in je plašen. Ranljivejši otroci lahko zaradi depresivnega razpoloženja pogosto zbolevajo, so manj odporni, trpijo psihosomatske – telesne bolečine. Njihova igra postane nezanimiva, lahko tudi razdiralna, ali pa se spremeni v tekmovanje s sorojencem. Ko se stanje pogloblja, lahko opazimo znake, podobne depresivnosti pri odraslih: apatijo, brezvoljnost, socialni umik. Nekateri najprej razvijejo šolski neuspeh, mikrografijo. Drugi si nasprotno od tega z garanjem in trdim šolskim delom in zunajšolskimi dejavnostmi iščejo pot do potrebne bližine s pomembnimi odraslimi, da bi se ubranili nastajajočega depresivnega občutka v sebi. Pri nekaterih se v razvoju pokaže nazadovanje, korak nazaj; otroci, ki so že osvojili higienske navade, na primer spet močijo posteljo, ne upajo več spati sami, ne gredo več sami v šolo. Nekateri otroci, ki imajo svoje energetske potenciale visoke, depresijo razkrijejo z beganjem od doma, nevodljivostjo, psihomotornim nemirom ali izpadi besa. Drugi spet s klovnovskim vedenjem skušajo opozoriti na svojo stisko.

KAKO POMAGATI
OTROKU
Z DEPRESIJO

Problem pri depresivnosti otroka je, da se je odrasli dolgo, predolgo ne zavedamo. Otroci nam jo kažejo na svoj specifični, zamotani ali prikriti način. Vedno so najkrajša pot do pomoči bližina, strpna prisotnost, iskrena naklonjenost, razumevanje, neobtoževanje. Lahko pomaga tudi smiselna tolažba, ponudba, da bomo pomagali prevzeti, nositi del bremena. Ne glede na starost naj otrok čuti spoštovanje in upoštevanje svojega počutja ter priznanje, da je resnično v težki situaciji. Za oporo ne pomaga govoriti, da težave niso tako hude. To otroka dodatno stisne. Zaradi potrebe po zaščiti (tudi pred sabo), zaradi pravice do občutka varnosti, pravice do začasnega umika ali obrambe, mu lahko ponudimo čustveno zatočišče in mu damo vedeti, da ne bo več sam s svojim problemom. Vedno ga jemljemo resno. Poslušajmo, sprašujmo, čakajmo, ostanimo tam zanj. Pomembno je tudi, da se zavedamo, da je za otroka najpomembnejši njegov primarni, bazični odnos – odnos s starši, ne glede na to, kakšni so in kako se zavedajo svojega vpliva nanj, in ne glede na to, kaj vse otroku s svojim vplivom povzročajo. Spoštovati jih moramo in verjeti, da bi bilo brez njih še težje za malčka. Morda tudi naš otrok razvija težave iz depresivnega kroga, pa zanje sami nismo vedeli, bili smo prepričani, da nam gre dobro. Izjeme so izredno redke!

Ko gre za depresijo, je najpomembnejše prepoznati otrokovo stisko. Drugi pomembni korak pa je omogočiti strokovno pomoč, ki naj dogradi manjkajoč odnos med otrokom in pomembnim odraslim. Potrebna je strokovna pomoč klinika (psihoterapevta, pedopsihiatra, psihologa). Pediatri pišejo napotnice za pedopsihiatre in psihologe. Tudi brez napotnic se pride do njihove pomoči, a če je stanje na novo odkrito in se mudi, je modro, da izbrani otrokov zdravnik določi stopnjo nujnosti in po presoji uredi hitrejšo obravnavo otroka. Strokovna pomoč omogoča najbolj verjetno »celjenje brez brazgotin«, celjenje »ad integrum«. Zgolj poskušanje, minimaliziranje ali odlašanje odmika možnost celjenja brez posledic, ki je med razvojem lahko povsem dosegljivo. Strokovnjak presodi, katera vrsta terapevtskega pristopa bi utegnila biti učinkovita in izbira poti, da se vzpostavi dejanska povezava med obolelim otrokom in njegovimi pomembnimi odraslimi. Učinke opazimo vsi. Otrok se vrne k igri, razvoj teče naprej.

Če v šoli ali kjerkoli posumimo na trpljenje otroka, poskusimo navezati stik s starši in odkrito spregovoriti o svojih skrbih. Če smo pri tem dovolj senzibilni, bomo najbrž izvedeli za težave, skrbi ali stiske staršev. Bolezni, revščina, odvisnost od alkohola ali drugih substanc, kronični konflikti med staršema ali v širši družini, pa seveda smrti in izgube so najpogostejše težave, ki bremenijo starše in prek njih tudi otroke.

VIRGINIA WOOLF

Virginia Woolf, angleška pisateljica, velja za eno najpomembnejših in najvplivnejših avtoric 20. stoletja. Kot ena osrednjih figur modernizma je s svojo nelinearno pripovedjo odločilno vplivala na razvoj romanesknega žanra. Med njena pomembnejša dela sodijo *Gospa Dalloway*, *K svetilniku*, *Orlando* in *Lastna soba*. Njeno esejistično pisanje vključuje pomembne razmisleke o teoriji umetnosti, literarni zgodovini, ženski pisavi in politikah moči.

Rodila se je leta 1882 kot Adeline Virginia Stephen v ugledni viktorijanski družini, ki je bila vpeta v takratne najvidnejše intelektualne in umetniške kroge. Imela je dva brata in sestro, slikarko Vanessa Bell, z njimi pa so živeli tudi trije otroci iz očetovega prvega zakona. Že kot najstnica je imela hude težave z depresijo, ki so se začele po smrti njene matere leta 1895, ko je imela Virginia 13 let. Dve leti kasneje je pri 28 letih umrla njena polsestra Stella Duckworth; ko si je Virginia ravno nekoliko opomogla od depresivne epizode, po očetovi smrti leta 1904, pa je doživela prvi pravi živčni zlom, ki so mu do konca njenega življenja sledili še trije. V njenem času znanost in medicina še nista imeli konkretnih odgovorov za njeno psihično stanje, ki ga danes definirata kot bipolarno motnjo (znano tudi kot manično depresijo). Slednja je bila tudi razlog za njen samomor, ki ga je naredila leta 1941 v starosti 59 let. Kot je sama zapisala v poslovilnem pismu soprogu, pisatelju in intelektualcu Leonardu Woolfu, je čutila, da se bliža novemu zlomu, ki ga ni hotela nakopati ne sebi ne njemu.

Virginijina sestra Vanessa Bell (rojena Vanessa Stephen, 1880), slikarka, je imela z Virginio vse življenje tesen odnos. Obe sta pripadali skupini umetnikov in intelektualcev, ki se je je prijelo ime Bloomsbery Group, saj je šlo večinoma za posameznike, ki so živeli v londonski četrti Bloomsbery (v skupini so bili med drugimi tudi Virginijin mož Leonard Woolf in Vanessin mož Clive Bell, John Maynard Keynes in E. M. Forster). Tako kot Leonardu je Virginia tudi Vanessi napisala poslovilno pismo, ki se glasi takole:

»Najdražja, ne moreš si misliti, kako vesela sem bila tvojega pisma. A čutim, da sem šla tokrat predaleč in da ne bom mogla več nazaj. Zdaj sem prepričana, da se mi bo spet zmešalo. Enako je, kot je bilo prvič, ves čas slišim glasove in vem, da se tokrat ne bom izkopala. Rada bi rekla samo to, da je bil Leonard neverjetno dober, vsak dan, vedno; ne morem si predstavljati, da bi lahko kdo več naredil zame, kot je on. Do pred zadnjih nekaj tednov sva bila zelo srečna, potem pa se je spet začela ta groza. Mu boš povedala to? Čutim, da ima še veliko za narediti

in da bo živel naprej, bolje, kot bi z mano, in ti mu boš pri tem pomagala. Komaj še zmorem trezno razmišljati. Če bi lahko, bi ti povedala, koliko ste mi pomenili ti in otroci. Saj mislim, da veš. Borila sem se, ampak ne gre več. Virginia.»

VOLK V PRAVLJICAH

Volk v pravljicah ni enoznačen lik. Lahko vzbuja strah, lahko posmeh, lahko pa je človeku tudi v pomoč.

Najbolj znan volk Bratov Grimm je tisti iz *Rdeče kapice*. V pravljici se kaže kot vsiljivec, napadalec, pred katerim se Rdeča kapica še ne zna ubraniti. Je negativen lik, ki manipulira, laže in žre otroke (takšne karakteristike imajo v mnogih pravljicnih tradicijah in mitologijah Ogri). Grimma sta v nasprotju s predhodnikom Perraultom in različnimi ljudskimi različicami pravljici dodala še en konec: spečega volka najde lovec, ki mu razreže trebuh in iz njega spusti babico in Rdečo kapico, vanj pa zašije kamne – volk je za svoje zlo dejanje kaznovan s smrtjo. Isto formulo Grimma uporabita tudi v pravljici *Volk in sedem kozličkov*.

Volk je lahko pravljicnemu junaku tudi pomočnik; lahko se pojavi kot njegov nosač – včasih kot zamena, ker mu je požrl konja, ali kot plačilo za prijaznost oz. uslugo. V nekaterih pravljicah ima nadnaravne lastnosti (ki presegajo zgolj govor), na primer izredno moč ali vedenje, s katerima pomaga junaku. Pravljica s poudarjeno vlogo volka v tem smislu je na primer ruska *Carjevič Ivan, žar ptica in sivi volk* (zapisal Aleksander Afanasijev).

V svetu, kot ga kažejo živalske pravljice, volk pogosto ni deležen pretirane veljave. Posebej lisica, s katero se pogosto srečuje, ga ima ponavadi za norca. Takšen odnos se na primer kaže v pravljicah iz zbirke *Zverinice iz Rezijske* (npr. *Bolani zdravega nese, Zajčkova zadnja želja*), ki jih je zapisal Milko Matičetov.

**UMETNOST
KOT HVALNICA
ŽIVLJENJU**

V predstavi Virginijina sestra Vanesa Virginijo v dobro voljo spravi tako, da zanjo nariše Rožni park, pred tem pa jo prosi, naj ji pove kakšno od svojih zgodb, da bi jo tako spravila v dobro voljo. Virginija v svoji žalosti zgodbe noče povedati; šele na koncu, ko jo je Rožni park že spravil v dobro voljo, vzame naključno izrezljano Vanesino figuro (polža) in si izmisli zgodbo o njem. Zdravilna moč umetnosti, ki lahko spremeni posameznika (in tudi svet) na bolje, je pogosta tema umetniških del (spomnimo se na primer zgodbe o pripovedovalki Šeherezadi, ki s svojimi zgodbami »pozdravi« kralja in njegovo slo po krvi; iz celotne zgodbe je vidno, da se je slednja razvila iz kraljeve osebne bolečine ob prevari). Skozi umetnost lahko pogosto izrazimo občutja, ki jih razum ne more opisati ali razložiti; pomaga nam jih pozunanjiti in artikulirati na način, ki je ustrežnejši od dokumentarnega opisovanja, hkrati pa je ustvarjalni proces dejaven in fokusiran, zaradi česar lahko posameznika potegne iz pasivnosti in mu pomaga pri osredotočenosti. Umetnost raziskuje življenje v vseh njegovih vidikih, ne glede na to, ali ga skuša pojasniti ali zgolj opisati. Prav tako umetnost odpira različne komunikacijske kanale med posamezniki, ki bolj kot na razumevanju temeljijo na skupnem občutenju. Umetnost je v različnih kulturah od nekdanj sestavni del ključnih obredov in prelomnic v življenju posameznika in skupnosti in je tisti element, ki nas povezuje ne samo prostorsko, temveč tudi skozi čas: pogosto nam lahko o določenem času in družbi pove več od dejstev in dokazov, saj lahko zajame celoto človekovega duha, ne zgolj banalnosti vsakdanjega (pre)živetja.

3 / SENCE V UMETNOSTI

»Senca naj bi bila nasprotje svetlobe. V resnici pa sence brez svetlobe ni. Nasprotje svetlobe je tema, tema pa je odsotnost svetlobe in tudi senc.

Senca je nenehen dialog med svetlobo, predmetom in telesom. Senčno gledališče je tudi gledališče svetlobe.

Gre za bogat dialog, ki je nekoliko v nasprotju z na primer filozofsko ali religiozno miselnostjo, ki sence vidita kot nekaj ločenega, kot nasprotno stališče. Sam pa mislim, da s pomočjo senc na drugačen način gledamo svet. Senca ni tema. Senca je del teme v svetu svetlobe. Zato nima slabega pomena, kakršnega smo ji stoletja pripisovali.« — Fabrizio Montecchi

SENČNO GLEDALIŠČE

Zgodba pravi takole: cesarja Han Vudija je po smrti najljubše konkubine zajela neutolažljiva žalost. Njegov svetovalec je iskal način, kako bi ga spet razveselil. Nekega popoldneva je videl otroke, ki so se v soncu igrali s sončniki. Ti so metali sence, ki so se zdele kot žive, in svetovalec je dobil idejo: tistega večera je povabil cesarja na prav posebno predstavo; skozi senco je tako natančno »oživil« preminulo konkubino, da je cesarja potegnil iz žalosti in je ta potem še mnogo let uspešno vladal.

Zgodba o tem, kako je nastalo senčno gledališče, vključuje resničnega vladarja iz dinastije Han, ki je živel približno 2000 let pred našim štetjem; dejansko so senčne lutke verjetno starejše, čeprav najstarejši dokument, ki jih omenja, datira šele iz okoli leta 1000 pr. n. št. Izhajajo z Daljnega vzhoda – s Kitajske, Indije, Indonezije – in jih v Evropi do 17. stoletja niso poznali. Takrat so jih z imenom »igra v temi« prek Male Azije prinesli trgovci. Najprej so se senčna gledališča pojavljala v Grčiji, na Balkanu in v Egiptu, nato so se razmahnila v Južni Italiji. Od tam so kot »italijanske sence« potovale na sever Evrope in se kot »kitajske sence« zasedrale v Franciji v drugi polovici 18. stoletja. Leta 1886 se je v Parizu odprlo prvo kabaretno gledališče »La Chat Noir«, v katerem so različni glasbeniki, pisci, gledališčniki in znanstveniki ustvarjali zahtevne in senčne predstave, v katerih je včasih sodelovalo tudi po dvajset nastopajočih. V Nemčiji je bilo tovrstno gledališče priljubljeno v času romantike, ko so zanj pisali pomembni avtorji, kakršna sta bila Goethe in Brentano. Nekaj časa je bilo v meščanski družbi modno, da so družine izdelovale silhete in iz njih prirejale predstave. Po izumitvi filma je zanimanje za senčno gledališče usahnilo in je iz Evrope skoraj izginilo. Ponovno se je pojavilo v zadnjih desetletjih, ko so začeli ustvarjalci eksperimentirati z različnimi izraznimi možnostmi, predvsem s svetlobo.

Prvotne azijske lutke so bile narejene iz pobarvanega pergamenta in so bile pogosto umetelno okrašene. V Evropi so jih začeli izdelovati iz trših materialov – kartona, lesa, včasih celo kovine. Namesto dekoracije je postalo pomembno gibanje lutke, zato so jih ves čas mehansko dodelovali in razvijali sisteme premikanja udov s pomočjo niti. Prvotne lutke so bile igrane v soju ognja, ki podobe ves čas spreminja. Če so hoteli, da senca obdrži obliko lutke, so morali igrati čisto ob platnu. Šele žarnica je omogočila, da so se lahko začeli igrati tudi z oddaljenostjo lutke od platna, torej s spreminjanjem njene velikosti. Ponovno je napredek na področju senčnega gledališča povzročila halogenska žarnica; ta omogoča, da ostanejo robovi sence ostri ne glede na oddaljenost lutke od platna. Sodobna senčna gledališča svetlobnega vira ne omejujejo več samo na pozicijo za platnom, temveč se igrajo z različnimi koti in smermi svetlobe. Prav tako igra ni več omejena zgolj na lutke: animatorji so tudi igralci, tako s telesom kot z lutkami igrajo za platnom in pred njim. Nekateri ustvarjalci namesto dvodimenzionalnih lutk uporabljajo predmete, kar ustvarja za gledalca drugačen učinek.

Fabrizio Montecchi o senčnem gledališču pravi takole: *»Senčno gledališče lahko vidimo iz dveh zornih kotov. To je gledališki jezik, ki se je razvil zadnji. Vendar še nikoli ni bil tako razširjen, kot je danes. Sence lahko srečamo povsod, ne le v senčnem gledališču. Vse pogosteje živijo na odrih dramskih in plesnih gledališč. Na gledališki sceni kot podlago pogosto uporabljajo projekcijo, videoposnetke. Vendar uporabljajo projekcijo, navidezno podobo, ki nadomešča resničnost. Predstavlja se kot nadomestek za resničnost. Senca je podoba, ki ne more nadomestiti resničnosti, saj jo za svoj obstoj potrebuje. Senca je popolnoma drugačna od drugih podob. Po eni strani imamo občutek, da ne obstaja, po drugi pa je tam.*

Video ne prinaša resničnosti, kakršno prinaša senca. Senca prinaša gledališkost.«

FOTOGRAFIJA

Fotografija je umetnost lovljenja svetlobe in njenega zamrzovanja v trajne oblike, zato ni čudno, da sta svetloba in senca pogosti temi fotografske umetnosti. Po eni strani osenčenost figur fotografiji daje prostorskost, po drugi pa prav njena dvodimenzionalna narava omogoča neskončne možnosti igre med figurami in njihovimi sencami. Tako je bila senca na primer pogosto uporabljena pri modni fotografiji, kjer je nadomeščala obleko in risala vzorce na telo, ali kot igra pogleda, kjer mislimo, da je senca figura. Nekaj primerov:

- [Alexei Bednyi](#)
- [George Steinmetz](#)
- [Kumi Yamashita](#)
- [Thomas Leth-Olsen](#)
- [David Basanta](#)

SLIKARSTVO

»V realističnem zahodnem slikarstvu se je slikarjeva zmožnost, da na sliki ustvari iluzijo realnega prostora, razvijala skupaj z uporabo perspektive. Ena izmed pomembnih tehnik za ustvarjanje tridimenzionalnega sveta na dvodimenzionalni ploskvi je uporaba sence in luči.«
— Kazuko Mende

V renesansi se je začela razvijati slikarska tehnika, poznana kot chiaroscuro, ki temelji na velikih kontrastih med osvetljenimi in osenčenimi deli slike. Na ta način so slikarji (Leonardo da Vinci, Caravaggio, Rembrandt itd.) raziskovali možnosti učinka tridimenzionalne figure. Telo lahko kot prostorsko zaznamo samo ob zadostni količini svetlobe, ki nam tudi omogoči, da jasno določimo njegove robove. V življenju lahko različen občutek tridimenzionalnosti stvari zaradi vpliva svetlobe opazujemo ob zori ali mraku, ko se njena količina počasi veča oziroma manjša. Primeri zanimive uporabe senc v slikarstvu:

- [Gherardo de Notti](#)
- [Gerard van Honthorst](#)
- [William Kay Blacklock](#)
- [»Izvor slikanja« \(različni avtorji\)](#)
- [Alessando Diddi](#)

4 / PREDLOGI

ŽALOST, DEPRESIJA

→ Otroke lahko vpeljete v pogovor z vprašanjem, ali so se že kdaj počutili kot kakšna žival. Katera žival so najraje? Kako se počutijo, ko so različne živali? Katere od teh živali so vesele? Katere so žalostne? Ali so se že kdaj počutili volčje? Kako bi opisali volčje počutje? Ali so volkovi žalostni? Ali je žalostno njihovo tuljenje?

→ Otrokom lahko preberete »osebno sporočilo« avtorice Kyo Maclear:

»Če srečaš volčje razpoloženje, se ne boj. Zapomni si, da moraš ostati miren. Če je volčje razpoloženje tvoje, poskušaj biti prijazen. Pozdravi ga, pelji ga na sprehod. Začneš lahko tako, da obišeš svoje najljubše kraje, na primer knjižnico, slaščičarno ... Tvoj volk bo mogoče renčal, ko ga boš poskušal zamotiti, a malo renčanja ni še nikomur škodilo. Če imaš papirnatega zmaja, ga pojdi spuščat. Kar se začne nizko, se lahko visoko vzpne. Prekopicuje se, potem lebdi. Opazuj ptice. Sledi metulju v vrt. Če volčje razpoloženje pripada komu drugemu, mu daj prostor in čas in bodi zelo potrpežljiv. Volkovi včasih potrebujejo prijazno crkljanje. Ko se bo volk naveličal tuliti, ga vprašaj, ali bi rad bonbon. Ali jagode. Mogoče celo tortico. Bodi ustvarjalen. Sproti si izmišluj, kaj boš naredil. In nikoli, nikoli ne pozabi, da lahko veliko stvari prežene volčje razpoloženje: veliko sladkarij, dober pribor za ustvarjanje, pokanje fac (včasih), puhaste blazine, okno in oblaki, narisana lestev, prostor za pohajkovanje, turkizne ptice, cvetovi, ljubezen, ljubezen, ljubezen in (nazadnje) veliko domišljije.«

→ Kdo je nastopal v predstavi? Katero barvo ima najraje Vanesa, katero Virginija? Katera od njiju je bila vesela, katera žalostna? Kaj mislijo, zakaj je bila Virginija žalostna? Kaj vse je motilo Virginijo? Kako jo je poskušala Vanesa spraviti v dobro voljo? Ali lahko opišejo, kako se je v predstavi kazalo veselje in kako žalost (uporaba barv, sence/igralki, zvoki, glasba itn).

→ Ali opazijo, kadar je žalosten kdo zraven njih? Kako prepoznajo žalost pri drugem? Kaj naredijo, da ga potolažijo? Kaj jim pomaga, da postanejo dobre volje, kadar so žalostni? Jim pomaga, če jih kdo objame? Ali imajo kakšen kraj, kjer so vedno veseli? Ali jih v dobro voljo spravlja kakšna posebna igrača ali igra? Kaj pa glasba, risanka, slikanica?

SENČNO GLEDALIŠČE

→ Vprašajte učence, kako se počutijo. Kot katera žival? Na trši papir naj narišejo profil živali, ki najbolje izraža njihovo trenutno počutje. Profile naj izrežejo in si z njimi zakrijejo obraz. Naj skušajo najti gib in glas izbrane živali. Živali naj se srečajo v senčnem gledališču in izvedejo predstavo.

→ Umaknite pohištvo v učilnici. Vprašajte učence, kako je videti Rožni park. Prosite jih, naj skušajo v prostoru določiti, kje v njem je kaj. Potem poskušajte skupaj izdelati Rožni park po njihovem načrtu. Prinesite čim več različnih materialov za ustvarjanje in omogočite čim bolj kreativno uporabo prostora (lahko vključijo pohištvo, stene, tablo itd.). Med materiali naj bodo tudi škatle in drugi veliki »gradniki«. Spomladi in jeseni lahko igro igrate tudi zunaj.

→ Preberite obe pesmi Anje Golob iz predstave. Katera se zdi otrokom žalostna, katera vesela? Zakaj? Prosite jih, naj napišejo svojo veselo ali žalostno pesem.

→ Vprašajte otroke, kakšne lastnosti ima volk. Ali se spomnijo kakšne pravljice o volku? Kakšen je volk v teh pravljicah? Ali vejo še za kakšno žival, ki je prepoznana zaradi kakšne svoje lastnosti (priden kot čebela/mravljja; lačen kot volk; zvit kot lisica; vesel kot ptič; velik kot žirafa; jezen kot lev)? Naj sami sestavijo svoje primere. Vsak naj si za eno žival izmisli kratko zgodbo, ki bo razložila, zakaj se posamične živali drži določena lastnost.

→ Ta sklop vprašanj naj se, če je mogoče, izvaja v »senčnem gledališču« (glej delavnice zgoraj), da bodo lahko otroci v praksi iskali odgovore na zastavljena vprašanja. Ali vejo, kakšen tip gledališča so gledali? Kako bi opisali senčno gledališče – kaj so opazili? Ali vejo, kako nastane senca? Kaj je vir svetlobe za senco v prostoru, kaj pa zunaj? Kaj vse meče senco? Ali je senca ves čas enaka? Kam gre senca, ko je tema? Kje je naša senca, če hodimo proti soncu? Kje je naša senca, če hodimo stran od njega?

→ Skupaj prelistajte slikanico *Virginija Volk* in primerjajte slike iz slikanice in podobe iz predstave. Ali opazijo kakšno podobnost? Kaj je na odru drugače kot v knjigi?

→ Izdelajte senčno gledališče: na priložnostni okvir napnite belo platno (lahko je navadna rjuha). Pazite, da je platno napeto, saj so sence sicer deformirane. Za platno postavite vir svetlobe – npr. namizno luč ali ročno svetilko. Med platnom in svetilko naj bo dovolj prostora za igro. Če nimate platna, svetilko usmerite v steno. Uporabite lahko tudi grafoskop, pri čemer svetlobo z odpiranjem zaslonke preusmerite proti platnu ali steni.

→ Otroci naj se igrajo v prostoru med lučjo in platnom in raziskujejo zakonitosti senčnega gledališča. Kako se senca razlikuje od resničnega človeka? Katere senčne like lahko naredimo z rokami? Katere s telesom? Ali lahko s svojim telesom naredimo senco starega človeka? Kaj pa velikega? Igrajte se z oddaljenostjo od platna. Enega otroka vprašajte, koliko članov ima njegova družina in kako veliki so. Potem naj toliko otrok postavi sence družinskih članov v pravem razmerju velikosti. Za morebitnega ljubljénčka lahko uporabite kakšen predmet, na primer pulover ali copat. Na koncu uprizorite prizor s senčnimi elementi, ki ste jih odkrili.

→ Kaj se zgodi, če otroci za lutko uporabljajo različne materiale? Ali je na senci to vidno? Kateri predmeti v prostoru mečejo zanimive sence? Poskušajte najti predmete, ki nimajo polnih površin in ponekod prosevajo svetlobo, na primer cedilo; igrajte se z vzorci, ki jih mečejo odprtine. Uprizorite prizor z liki, ki jih otroci prepoznajo v sencah predmetov.

→ Iz papirja izdelajte različne figure iz vsakdanjega življenja – ljudi, živali, drevesa, avtomobile, hiše. Skupaj razmislite, kakšno zgodbo lahko sestavite iz tako dobljenih elementov. Prilepite figure na paličice ali svinčnike. Priredite senčno predstavo.

→ Otroci naj vzamejo baterijo in se v zatemnjenem prostoru igrajo s sencami: kako je, če neki predmet osvetlujejo z različnih strani ali različnih razdalj? Kakšne sence mečejo predmeti, ki so pritrjeni (na primer projektor ali luči)? Kako je videti senca, če posvetijo skozi kozarec z vodo? En otrok naj stopi na sredo prostora, drug se s svetilko postavi za njim. Ostali gledajo prvega otroka v obraz. Kako se spremeni njegova podoba, če je osvetljen od zadaj? Zakaj je tako osvetljen videti bolj strašen? Čež nekaj časa lahko predlagate temo (npr. grad strahov) in prosite otroke, naj osvetlujejo prostor tako, da bo ustrezal temi.

Namig → Več predlogov pogovorov in delavnic na temo senčnega gledališča najdete v pedagoškem gradivu k predstavi Račka, smrt in tulipan.

5 / NADALJNJA PRIPOROČILA

- SLIKANICE**
(IDA MLAKAR)
- Baumgart, Klaus: *Lukec in njegov hrošček*. Prev. Uroš Kalčič. Ilustr. Klaus Baumgart. Ljubljana: Kres, 2000.
- Carle, Eric: *O miški, ki je iskala prijatelja*. Prev. Nina Kokelj. Ilustr. Eric Carle. Spr. beseda Margareta Dolinšek Bubnič. Ljubljana: Epta, 2000.
- OSAMLJENOST**
- Jeffers, Oliver: *Izgubljen & najden*. Prev. Ana Ambrož. Ilustr. Oliver Jeffers. Ljubljana: Kres, 2010.
- Morrison, Vicki: *Deček in njegova senca*. Prev. Jana Osojnik. Ilustr. Nora Hilb. Ljubljana: Kres, 2004. , 25 str.
- Osojnik, Mojca: *Hiša, ki bi rada imela sonce*. Ilustr. Mojca Osojnik. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2001.
- Zupan, Vitomil: *Plašček za Barbaro*. Ilustr. Marija Lucija Stupica. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1977.
- SAMOPODOBA**
- Biet, Pascal: *Ups, jaz sem pa zelen*. Prev. Branka Končar. Ilustr. Pascal Biet. Radovljica: Didakta, 2001.
- Robberecht, Thierry: *Izgubljeni nasmeh*. Prev. Uroš Kalčič. Ilustr. Philippe Goossens. Ljubljana: Kres, 2001.
- Robberecht, Thierry: *O deklici, ki hoče nazaj v mamin trebuh*. Prev. Jana Osojnik. Ilustr. Philippe Goossens. Ljubljana: Kres, 2005.
- Velthuijs, Max: *Žaba je žaba*. Prev. Nataša Žnideršič. Ilustr. Max Velthuijs. Ljubljana: Slovenska knjiga, 1997.
- Waechter, Philip: *Jaz*. Prev. Sanda Šukarov. Ilustr. Philip Waechter. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2006.
- Wilkoń, Piotr: *Muca Rozalinda*. Prev. Janko Dolinšek. Ilustr. Józef Wilkoń. Ljubljana: Epta, 2000.
- ŽALOST**
- Beuscher, Armin: *Čez veliko reko: zgodba o slovesu in žalosti, o tolažbi in pogumu*. Prev. Jana Osojnik. Ilustr. Cornelia Haas. Ljubljana: Kres, 2008.
- Mlakar, Ida: *Kako sta Bibi in Gusti preganjala žalost*. Ilustr. Kristina Krhin. Radovljica: Didakta, 2004.
- Peršolja, Patricija: *Oglas za eno mamo*. Ilustr. Matjaž Schmidt. Olševk: Narava, 2009.
- Velthuijs, Max: *Žabec je žalosten*. Prev. Tatjana Žener. Ilustr. Max Velthuijs. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2003.

STROKOVNA
LITERATURA
(BREDI JELEN
SOBOČAN
IN METKA
KALIŠNIK ŠAVLI)

- Dolinšek Bubnič, Margareta: *Beri mi in se pogovarjaj z mano! : priročnik z nasveti za kreativno uporabo otroških slikanic*. Ljubljana: Epta, 2000.
- Milivojević, Zoran: *Emocije: razumevanje čustev v psihoterapiji*. Prev. Igor M. Ravnik in Slavica Ravnik. Novi Sad: Psihopolis institut, 2008.
- Siegel, Daniel: *Celostni razvoj otroških možganov – 12 revolucionarnih metod, s katerimi spodbujamo razvoj otroških možganov*. Domžale: Družinski in terapevtski center Pogled, 2014.
- Siegel, Daniel: *Vzgoja brez drame: celostni razvoj otroških možganov – umirimo kaos in spodbudimo duševni razvoj otroka*. Domžale: Družinski in terapevtski center Pogled, 2016.